

Rola nauki w kształtowaniu ideologii ruchu chłopskiego w krajach słowiańskich w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku

Jako czynnik wpływający na życie polityczne, europejski ruch chłopski posiada ściśle określone przestrzenne i czasowe granice. Terytorialnie ruch ten najskuteczniej rozwijał się na linii ku wschodowi od Elby oraz w Skandynawii. Partie polityczne, powstałe na przełomie XIX i XX stulecia, osiągnęły swój rozkwit w latach 20 i 30, w czasach, gdy posiadały swoje największe frakcje w parlamentach, a ich liderzy pełnili funkcje głów państwa i zajmowali stanowiska ministrów. Ten okres w ich historii można uważać za klasyczny. Po II wojnie światowej ruch chłopski nie zdołał przywrócić swoich poprzednich pozycji w państwach włączonych w strefę radzieckich wpływów. W Polsce Zjednoczone Stronnictwo Ludowe i w Bułgarii Bułgarski Ludowy Związek Chłopski były przekształcone w młodszych partnerów komunistów: przejęli rolę "napędowej siły" ku ludności rolniczej i zrzekli się własnych celów programowych. W Czechosłowacji robotnicze i liberalne partie, połączone w Narodowym Frontie, nie pozwoliły odbudować partii chłopskiej pod pretekstem jej jakoby faszystowskiego charakteru, a w rzeczywistości z chęci pozbycia się zbyt wpływowego konkurenta (wiadomo, że w latach międzywojennych przedstawiciele chłopów stali na czele większości rządów Republiki Czechosłowackiej). Na Węgrzech, w Rumunii i Jugosławii partiom chłopskim nie udało się przetrwać nawet w kształcie satelitów, chociaż część ich liderów przygotowana była podzielić los swoich polskich i bułgarskich kolegów.

Epoka rozkwitu klasycznych partii chłopskich przypadła na okres głębokich zmian w życiu politycznym krajów Centralnej i Południowo-Wschodniej Europy, na czas, kiedy na scenę polityczną wkraczają partie o charakterze masowym. W związku z tym aktualnym staje się problem wpływów elit partyjnych na zwolenników i elektorat danych partii. To wszystko odbywało się w warunkach, gdy większość chłopów na opisywanych terenach była analfabetami lub półanalfabetami i miała niskie dochody, a najbardziej rozpowszechniony w ówczesnych czasach środek masowego przekazu - prasa - nie mógł stać się efektywnym orężem ich politycznego pozyskiwania. W istocie w tej części Europy nie można wyobrazić sobie chłopą (pewien wyjątek stanowi tylko Czechosłowacja), który rozpoczynał lub kończył swój dzień czytaniem gazety. W związku z tym istotna rola przypadała ustnej propagandzie, odbywającej się

podczas różnych mityngów, zebrań, spotkań, prywatnych rozmów partyjnych aktywistów z mieszkańcami wsi oraz innych aktywnych form bezpośredniego kontaktu. Ponieważ propagandę i agitację na wsi prowadziły nie tylko partie chłopskie, istniała konieczność wypracowania metod pozwalających na zgromadzenie największego elektoratu dla partii.

Oprócz najprostszych środków identyfikacyjnych, utożsamianych z daną partią, takich jak nazwa, hymn, sztandar i pozostała symbolika partyjna, ważna rola przypadała ideologicznemu oddziaływaniu na wyborcę. Dlatego też znaczącym staje się problem autorytatywności chłopskiego działacza, wzbudzenia szacunku w środowisku, w czym mogło pomóc nie tylko dobrze prowadzone gospodarstwo, lecz i wykształcenie. Literatura piękna i pamiętniki początków XX wieku pełne są przykładów głębokiego szacunku zwyczajnych mieszkańców wsi dla ludzi wykształconych oraz czei dla autorytetu słowa drukowanego. Chłopi poszukiwali w książkach i u gminnych pisarzy odpowiedzi na męczące ich pytania, recepty polepszenia swego nielekkiego losu. Właśnie na ten okres przypada rozkwit ruchu samokształcenia i ludowych uniwersytetów.

Autorzy rozwiniętych ideologicznych koncepcji byli przekonani co do swojej zdolności znajdowania odpowiedzi na wszystkie zasadnicze pytania dotyczące człowieczej egzystencji. A jeżeli to się sprawdzało, to aktywista dobrze władający partyjną ideologią, szczególnie jej aksjologią mógł przekonywać, wykorzystując ekonomiczne, socjologiczne, historyczne, a nawet przyrodnicze argumenty, wyjaśnić swoim słuchaczom, dlaczego właśnie ta dana grupa społeczna powinna spełnić rolę kierującej siły w społeczeństwie, dlaczego jej podstawowe interesy są zbieżne lub przynajmniej nie przeczą interesom większości narodu, i w jakim kierunku należy zmieniać rzeczywistość, która, jak wiadomo, nigdy w pełni nie zadowala współczesnych.

W związku z tym poszukiwania oryginalnych ideologicznych koncepcji, prowadzone przez większość partii chłopskich w pierwszym trzdziestoleciu XX wieku, należy oceniać nie jako hołd modzie, nie jako próżne teoretyzowanie partyjnej inteligencji, ale jako życiowo ważne i wyjątkowo podstawowe zadanie, bez rozwiązania którego partie nie miałyby szans na powodzenie w walce o to, żeby właśnie ich wizja perspektyw rozwoju społecznego przyjęta była przez społeczeństwo, jako optymalne rozwiązanie po nieuniknionym, jak im się wydawało, krachu istniejącego modelu ustroju burżuazyjnego.

Współczesny działacz chłopski powinien przekonująco bronić prawa swej partii, zarówno do wyłącznego reprezentowania interesów chłopów w organach władzy, jak i do przywództwa w życiu społeczno-politycznym. Działacz musiał być uzbrojony teoretycznie, aby mógł się powołać nie tylko na pospolite argumenty, lecz i na wysokie autorytety. Dlatego to ideolodzy powinni byli zadbać o racjonalne podstawy swoich teoretycznych konstrukcji, a za takie uznawane były, przede wszystkim, osiągnięcia różnych nauk. Zwrócenie się do tak zwanych obiektywnych uzasadnień, które powołują się na naukowe fakty i

konkretne wydarzenia historyczne, logicznie i racjonalnie wyjaśniają przeszłość i prognozują przyszły rozwój społeczeństwa, było bezpośrednim wynikiem gigantycznych postępów przyrodoznawstwa i techniki w XIX i na początku XX wieku. Właśnie w owym czasie nauka, z zajęcia dziwacznych entuzjastów, pracujących na własną rękę, przekształciła się w potężną siłę twórczą, zasadniczo zmieniającą warunki i styl życia poszczególnych narodów i całych regionów świata. Odkrywając zasady rozwoju świata fizycznego, uczeni tym samym zrobili jego nie tylko poznawalnym ale i przewidywalnym.

Postępy w przyrodoznawstwie zrodziły wiarę we wszechmoc nauki, a tym samym i w możliwość znalezienia zasad i prawidłowości rozwoju społeczeństwa. Tradycyjna wiedza o społeczeństwie (przez długi czas reprezentowana przez filozofię, historię i teologię) w drugiej połowie XIX wieku została wzbogacona o wyniki nowopowstających dyscyplin naukowych, przede wszystkim socjologii. W tym czasie ukształtowały się globalne teorie postępowego rozwoju społeczeństwa (liberalizm, socjalizm i inne.), które zamiast apokaliptycznych wyobrażeń religijnych o nieuchronności końca świata i sądu ostatecznego, proponowali optymistyczną wizję przyszłości ludzkości, obiecującą stworzenie raju na ziemi. Przytoczę słowa jednego ze współczesnych XX wieku: "Stulecie rozpoczęło się w klimacie euforii - wszystko szybko się rozwijało: technika, ekonomia, bogactwa narodowe; wiara w bezgraniczny postęp była wszechobecna oraz w to, że życie będzie bezustannie się polepszać, że nastąpią wspaniałe socjalne przemiany, które przyniosą lepszy los biednym i pokrzywdzonym".¹

Wiadomo, że ideologie nie powstają żywiołowo, ich tworzeniem zawsze zajmują się wszechstronnie wykształceni ludzie dobrze znający historię, filozofię, ekonomię polityczną, socjologię oraz inne nauki społeczne, osoby obeznane z funkcjonującymi w społeczeństwie teoriami społecznego rozwoju i panującymi ideologiami, wystarczająco dokładnie artykułujące to, do jakiej grupy społecznej kierowane są ich teoretyczne rozważania oraz jak będą je realizować w rzeczywistości partie i ruchy polityczne. Stąd wniosek, że ideologia może być tylko intelektualnym produktem fundamentalnie wykształconych ludzi. W Czesosłowackiej Partii Agrarnej ogromny wkład w rozpracowanie ideologicznej koncepcji wnieśli ekonomista O. Frankenberger, socjolog A. Matula, lecz najbardziej aktywnie tworzył publicysta i działacz państwowy M. Hodža. W Bułgarii tą rolę przyjął na siebie A. Stambolijski, który zaliczył dwuletni kurs uniwersytetu (zgodnie z regulaminem BLZCh miejska inteligencja nie była przyjmowana do partii, a wiejscy pastorzy i nauczyciele w najlepszym wypadku mieli średnie wykształcenie). W Polsce na niwie ideologii najwięcej zdziałali studenci i absolwenci uniwersytetów, członkowie chłopskich organi-

¹ Bażanow B., *Wspominania byłego sekretarza Stalina*, Francja 1980, s. 315.

zacji młodzieżowych. W Serbskim Związku Rolnym, a później w Niezależnej Partii Chłopskiej rolę kierowniczego ideologa pełnił absolwent Sorbony, socjolog, profesor Uniwersytetu w Belgradzie, D. Jowanowicz, który związał swój los z ruchem chłopskim od 1927 roku.

Podwójny charakter społeczeństwa, składającego się, z jednej strony, z poszczególnych osobowości, a z drugiej - z połączonych różnorodnymi interesami grup społecznych, przesądził ukształtowanie się dwu podstawowych odmian ideologii politycznych: indywidualistycznej (liberalizm) i kolektywistycznej (socjalizm, nacjonalizm). Obydwie koncepcje chętnie korzystały z osiągnięć naukowych. Zwolennicy indywidualizmu najczęściej zwracali się do biologicznej natury człowieka, twierdzili, że człowiek w swojej działalności kieruje się przede wszystkim wrodzonymi (to znaczy mającymi obiektywny charakter) instynktami: dążeniem do zaspokojenia poczucia głodu, prokreacji, posiadania własności, władzy, potrzeby uznania w środowisku. Do zadań społeczeństwa i państwa należało stworzenie maksymalnie sprzyjających warunków do realizacji tych naturalnych potrzeb każdego człowieka.

Oponenti tych teorii podstawą swoich rozważań uczynili społeczną naturę ludzi, zewnętrzne uwarunkowania ich zachowania. Przypuszczali, że drogą stworzenia określonych warunków socjalnych można zbudować idealnie sprawiedliwe społeczeństwo. Partii wyznaczona była rola kierującego organu, uzbrojonego jedynie w słuszną, naukową i najbardziej przodującą ideologię. Praktyczna realizacja tego została powierzona państwu, wyposażonemu w przywileje do regulowania wszelkich dziedzin życia społecznego oraz życia jego poszczególnych członków.

Miedzy tymi dwoma biegunami ulokowały się teorie, próbujące połączyć obydwa podejścia. Do nich zaliczały się również ideologiczne konstrukcje partii chłopskich. Dlatego odpowiedź na pytanie o to, jakie filozoficzne i socjologiczne teorie wykorzystywali chłopscy ideologowie nie jest łatwa, tym bardziej, że oni z reguły nie wskazywali nazwisk swoich poprzedników.

Tylko twórczość A. Stambolijskiego², któremu należy się priorytet w opracowaniu ideologii agraryzmu w krajach słowiańskich, stanowi wyjątek. Dobór naukowych autorytetów, szczególnie współczesnych filozofów i socjologów, świadczy o głębokich wpływach na jego twórczość modnych na przełomie wieków teorii społecznego darwinizmu oraz neokantyzmu, które w sposób osobliwy rozwiązywały współzależności idealizmu i materializmu przy wyjaśnieniu motywów zachowania społecznego jednostek oraz społecznego rozwoju. Trzeba powiedzieć, że twórca ideologicznych koncepcji BLZCh nie przyjmował poglądów np. H. Spencera, który przeprowadzał bezpośrednie

² Por. Matwiejew G., *O niektórych istokach ideologicznej koncepcji A. Stambolijskiego*, [w:] *Izwestija na B'lgarskoto istoriczesko družestwo*. Kn. XXXIX, Sofia 1987, s. 277.

analogie między funkcjami poszczególnych organów człowieka i społecznymi instytucjami. Na początku XX wieku tak uproszczone podejście zostało przezwyłączone przez naukę, zamiast niego zostały zaproponowane inne, bardziej subtelne formuły, których autorzy chcieli stworzyć symbiozę antropologii, socjologii i neokantowskiej filozofii. Do twórców tych poglądów należeli między innymi przedstawiciele darwinizmu społecznego L. Szejn, O. Ammon, L. Woltman uważający, że społeczeństwo i państwo rozwijają się według reguł świata organicznego. Podobne stanowisko zajmował również i Stambolijski, twierdząc, że dobór naturalny jest ogólną zasadą świata organicznego, ogarniające również społeczno-ekonomiczne i polityczne obszary życia społeczeństwa.³

Jednocześnie u Stambolijskiego, jak i wielu innych darwinistów, zauważyć można związek z neokantyzmem. Według niego społeczeństwo jest ogółem poszczególnych osób, przystosowanych do życia wspólnego przy pomocy "zewnętrznego uregulowania".⁴ To było charakterystyczną cechą podejścia zwolenników neokantyzmu. Najbardziej konsekwentnie sformułował to bodajże R. Sztammler głoszący, że społeczeństwo jest "zewnętrznym sposobem uporządkowane wspólne życie, społeczne istnienie ludzi".⁵ Godząc się ze Sztammlerem, że gospodarka narodowa jest "materią, a prawo i moralność - to formy życia społecznego"⁶ Stambolijski, odczuwając określoną ograniczoność czysto neokantowskiego określenia społeczeństwa, chciał wyjść poza ramy tego rozumowania, ogłaszając w związku z tym, że gospodarka i prawo, jako elementy życia społecznego są niczym innym, jak wynikiem działania instynktów, wpisanych w naturę ludzką.⁷ Uważał on, że idealizm neokantyzmu można pokonać przy pomocy darwinizmu w ujęciu społecznym. Właśnie w tym się ukrywa podstawowa przyczyna jego krytycznego stosunku do uzasadniania pobudzających motywów rozwoju społeczeństwa przy pomocy marksizmu i marburgskiej szkoły neokantystów.⁸

Stambolijski, w ślad za przedstawicielami darwinizmu w kontekście społecznym "podstawowymi sprężynami czynników, które ruszają i kierują społecznym rozwojem człowieka" nazywał wrodzone instynkty. Instynkt samozachowawczy, wyżywienia i prokreacji -- to "istota zwierzęcej natury" człowieka, nie poddającej się jakiemuś kulturowemu oddziaływaniu.⁹

³ Sytambolijski A.S., *Politiceskije partii ili s' slowani organizaciji?*, Sofia 1909, s. 277.

⁴ Ibidem, s. II

⁵ Stammler R., *Wirtschaft und Recht der materialistischen Geschichtsauffassung*, Leipzig 1986, s. 90.

⁶ Ibidem, s. 210; Stambolijski A.S., s. 115.

⁷ Stambolijski A.C. Cit. proiw., s. 115.

⁸ Ibidem, s. 116.

⁹ Ibidem, s. 2.

Na przełomie XIX -XX w. zwolennicy darwinizmu w ujęciu społecznym aktywnie pracowali nad teorią procesu historycznego. Ich idea sprowadzała się do tego, że u jej podstawy znajdowało się współdziałanie "mechanicznie działającej nieświadomej teleologii przyrody" i świadomej działalności ducha ludzkiego dążącego do tego, żeby "ulożować ciało człowieka w miarę możliwości celowo i trwale"¹⁰, przy czym te czynniki działały nie jednocześnie, a konsekwentnie jeden za drugim. W początkowych etapach historii ludzkości rola sprawcza przynależała instynktom. Później wzrosło znaczenie duchowych i ekonomicznych czynników rozwoju.

Na tej metodologicznej podstawie była zbudowana koncepcja społecznego rozwoju Stambolijskiego. Z jego punktu widzenia na początku działał instynkt prokreacji, a społeczeństwo w owym czasie charakteryzowało się istnieniem nie politycznej, a rodzinno-rodowej organizacji, najbardziej demokratycznej formy ludzkiego współżycia. W miarę wzrostu liczby mieszkańców i pojawienia się problemu zaopatrzenia w żywność, wzrasta działanie instynktu wyżywienia, kierującego człowieka na drogę postępu i bardziej aktywnego podporządkowania przyrody. W kwestii społecznej demokratyczna nadbudowa zamienia się na bardziej trwałą, w której zaczyna się wykształcać wola poszczególnych członków grupy. Dalsze zaostrenie problemu wyżywienia zmusza grupę do prowadzenia niekończących się wojen, i w związku z tym na pierwszy plan wybija się instynkt samozachowawczy. W życiu społecznym prowadzi to do wykształcenia się "specjalnej grupy przeznaczonej do wojennych celów", która stopniowo staje się klasą, a jej stanowisko przywódcy z wybieranego i czasowego, staje się stałym i dziedzicznym. Od tego momentu rozpoczyna się kształtowanie politycznego ustroju, podporządkowującego swej kontroli wszystkie dziedziny życia społeczeństwa, formującego podstawy politycznej i ekonomicznej nierówności, drogą przyswajania przez wojskowo-rządzącą klasę praw samorządnego ludu pracy i poprzez prawa posiadania wyjątkowej roli. Dla całego okresu, od rodowego stadium do początku stworzenia despotycznego ustroju, decydującymi były interesy materialne. Później charakter społecznej organizacji zaczyna się określać polityką, siłą politycznej organizacji, zakorzenionej w występnych cechach ludzkiej natury. Przy tym, Stambolijski uważał, że panowanie polityki nie było w stanie całkowicie usunąć działania ekonomii, bowiem materialne potrzeby nadal pozostawały najsilniejszym motorem ludzkich czynów, chociaż władza ekonomii upodabiała się do stanu ściśle ograniczonego w swych prawach monarchy, który włada, lecz nie rządzi.

Obudzenie mas, przewyciężenie przez nie obojętnego stosunku do spraw

¹⁰ Por. Stein L. *Die Sociale Frage im Lichte der Philosophie. Vorlesungen uber Socialphilosophie und ihre Geschichte*. Stuttgart 1897, s. 29-34.

społecznych, Stambolijski wiązał z działaniem instynktu prokreacji i wykształceniem się wolnej myśli, podważającej wpływ religii. Szczególną rolę w mobilizacji mas do walki z monarchią, uważał Stambolijski, odegrało wykształcenie się idei równości politycznej, która siłą swojego oddziaływania przewyższa materialne potrzeby człowieka, odgrywające w tej walce tylko rolę wspomagającą. I tylko po uzyskaniu swobód politycznych potrzeby materialne ludzi znowu mogą się wynurzyć na pierwszy plan.

Podobieństwo do teorii darwinizmu, w ujęciu społecznym, można odnaleźć i w poglądach Stambolijskiego na problem własności. Podobnie jak L. Szejn i inni zwolennicy tej teorii, uważał on własność prywatną za jedyną siłę zapewniającą rozwój społeczeństwa, wyjście człowieka ze stanu zwierzęcego, a idee własności kolektywnej nazywał ideą "bezczyrności i regresu", zgubnego dla postępu ludzkości.¹¹ Jak i oni, Stambolijski był zwolennikiem nie każdej własności prywatnej, a tylko równomiernie rozdzielonej wśród wszystkich członków społeczeństwa, zapewniającej im równe szansę w walce o byt. L. Woltman pisał "rosnąca i codziennie wzmacniająca się etyka w zbliżającym się stuleciu osiągnie ekonomiczne zmiany na korzyść równomiernego uzbrojenia w walce o istnienie, którą będzie w stanie znieść mocno indywidualizujący się kulturalny człowiek."¹²

Stambolijski, uzasadniając przewagę drobnej własności rolnej nad wielką, korzystał nie tylko z argumentacji etycznej. Za szczególnie ważną uważał on właściwą dla drobnych gospodarstw chłopskich przewagę ekonomiczną, polegającą na osobistym zaangażowaniu właściciela w wyniki swej pracy, większą produktywność pracy i intensywność produkcji, lepszą podaż siły roboczej, mniejszą zależność od zaoceanicznej zbożowej konkurencji w związku z łatwością przejścia do produkcji innych gatunków produktów rolnych, a także miłość do ziemi i uduchowiony charakter pracy rolnika. Jego uzasadnienia były nader zbliżone do poglądów znanego niemieckiego socjaldemokraty E. Dawida.¹³ Nawiasem mówiąc, na poglądy Dawida później często powoływali się ideologowie agrarni Czechosłowacji, Polski i Serbii.

Do społecznego pojmowania darwinizmu Stambolijskiego zbliżało również rozumienie takich kategorii jak walka społeczna i jej rola w życiu społeczeństwa. Jego twierdzenie: "Życie jest walką. Człowiek, jak każda istota organiczna, znajduje się i powinien znajdować się w trwałej samozachowawczej walce. On - drapieżne zwierze, które może uszlachetnić tylko życiowa walka. I nawet wtedy, gdy on się znajduje na wyżynie swej szlachetności, załazek jego

¹¹ Stambolijski A. S. Cit. proizw. s. 34.

¹² Woltman L. *Die Darwinische Theorie und der Socialismus. Ein Beitrag zur Naturgeschichte der menschlichen gesellschaft.* Dusseldorf 1899, s. 175-176.

¹³ David E., *Sozialismus und Landwirtschaft. Erster Band. Die Betriebsfrage.* Berlin 1903.

zwierzęcej, dzięki natury nie znika"¹⁴, wprost wykazuje związek z poglądem L. Szejna, że "teza o walce między indywiduami i społecznym doborze, a także o ciągłej styczności interesów wrogich grup, które nie mogą się powstrzymać ani na minutę, a tym bardziej nie mogą być całkowicie zniszczone - to jedna z prawd, którą trzeba nieustannie powtarzać... Ludzie sądzący, że sprawiedliwy podział środków użytkowania doprowadzi do... ukojenia człowieka-zwierzęcia, popadają w fatalny społeczny błąd"¹⁵.

Listę twierdzeń, zapożyczonych dzięki Stambolijskiemu od europejskich i amerykańskich filozofów, socjologów i politologów, można powtarzać jeszcze długo¹⁶. Wystarczają one do uzasadnionego stwierdzenia, że zaproponowana przez niego i współtowarzyszy ideologia brała pod uwagę najważniejsze kierunki i prądy współczesnych mu nauk społecznych oraz niektórych nauk przyrodniczych. Oprócz tego, Stambolijski posiłkował się historyczną argumentacją, przede wszystkim wziętą z ogólnej historii, poczynając od historii starożytnego Rzymu¹⁷. Wyposażeni w taki bagaż uzasadnień, partyjni działacze BLZCh odważnie mogli podejmować dyskusję z agitatorami rywalizujących partii. Tym bardziej, że większość rywalizujących organizacji politycznych, za wyjątkiem bodajże tylko socjaldemokratów, nie miała tylu dokładnie wypracowanych i naukowo argumentowanych ideologii.

Ideologiczna dyskusja w powstałej w końcu XIX w. Czeskiej Partii Rolnej była dosyć ospała. Pierwszy program partyjny z 1903 roku nie zawierał, w istocie, założeń teoretycznych. Bez odpowiedzi pozostała większość kluczowych pytań dotyczących społecznego rozwoju, pytań o jego siły napędowe i reguły, współzależności ekonomiki i polityki, pochodzenia i roli własności prywatnej, możliwości i dróg pokonania socjalnej niesprawiedliwości, klasy i walkę klasową itp.¹⁸ Wydaje się, że w warunkach Austro-Węgier czescy rolnicy nie mogli nawet pomarzyć, że kiedykolwiek dojdą do władzy i będą mogli się zająć przebudowaniem społeczeństwa zgodnie ze swoimi wyobrażeniami. Dlatego skoncentrowali swą uwagę na mobilizacji chłopów do obrony własnych interesów gospodarczych, do walki z burżuazją przemysłową o ograniczenie importu żywności i podwyższenie cen zakupu na własne produkty rolne. W rzeczywistości w tym czasie czescy rolnicy przypominali tradycyjnych dla Zachodniej

¹⁴ Stambolijski A. S. Cit. proiw. s. 325.

¹⁵ Stein L., *Die Sociale Frage...* S. 734-735.

¹⁶ Por. Matwiejew G. F., *O niekotorych istocznikach ideologiceskoj koncepciji A. Stambolijskiego* // Izwiestia na B'lgarskoto istoriceskoj koncepciji družestwo. Kn. XXX. Sofia 1987.

¹⁷ Por. Iz tworczeskoj mastierskoj A. Stambolijskiego // Razkwitije obszczestwiennoj mysli w stranach Centralnoj i Jugo-Wostocznoj Jewropy. Moskwa 1991.

¹⁸ Matwiejew G. F., *Formirowanije ideologii czeszkich agrarijew w konce XIX w. - 1914 g.* // Wiestnik Moskowskogo uniwersiteta. Sierija 8. Istorija. 1989. nr 5, s. 43-48.

Europy przedstawiciele organizacji i partii, broniących zawodowych, a nie tylko politycznych interesów producentów rolnych, i tym radykalnie się odróżniali od innych partii Czechosłowacji.

Z czasem, gdy agraryści coraz bardziej stanowczo podnosili rolę średnich i drobnych rolników, w ich założeniach można było zauważyć wzrost zainteresowania problematyką ideologii. To potwierdza, między innymi praca socjologa A. Matuly: "Czeskie pytania i agraryzm" (1911 r.) oraz szereg publikacji w czasopiśmie "Agrarni Rewiu". Jak i Stambolijski, Matula w wytłumaczeniu społecznego rozwoju opierał się na neokantyzmie, uznając rozum i emocję, a nie ekonomikę, za motyw napędzający w rozwoju ludzkości. E. Franke mówił o niezbędności połączenia ruchu chłopskiego z teorią naukową, żeby stworzyć "zrozumiały, dokładny i systematyczny światopogląd", "potężny horyzont społeczny, który stanie się niezbędną przesłanką działań politycznych"¹⁹. Za taką teorię uważał on agraryzm, rozumiany jako teoria o społeczeństwie ludzkim z pozycji mieszkańca wsi, w centrum którego znajduje się pytanie o to, jak powinno być zorganizowane społeczeństwo, żeby najlepiej sprostać potrzebom mieszkańców wsi.

W odróżnieniu od Stambolijskiego, A. Matula i E. Franke nie zaprezentowali rozbudowanej naukowej argumentacji agraryzmu, jako ideologii. Nie uznali oni za wystarczającą ogólnospołeczną tezę o chłopach, jako "stanie średnim", zdolnym do przeciwstawienia się skrajnościom zarówno kapitalizmu i socjalizmu, jak i do zapewniania rozwoju całego społeczeństwa, a nie tylko poszczególnych warstw społecznych. Faktycznie, to był poważny krok czeskich zwolenników agraryzmu w kierunku wypracowania koncepcji "trzeciej drogi" społecznego rozwoju, u podstaw której znalazło się uznanie konieczności przezwyciężenia skrajności liberalizmu przy pomocy państwa, przy jednoczesnym negowaniu skrajności socjalistycznej teorii z jej uspołecznieniem własności prywatnej. Rzeczywiście, mamy do czynienia z jedną z odmian burżuazyjno-reformatorskich teorii rozwoju społecznego, dosyć modnych na przełomie XIX i XX w. w zachodnioeuropejskiej myśli społecznej, świadomej kryzysu systemowego kapitalizmu okresu wolnej konkurencji oraz poszukującej drogi wyjścia z niego.

Dążenie do wypracowania własnej ideologii wzmocniło się po uzyskaniu przez Czechosłowację niezależności w 1918 roku. Zauważalne to jest na przykładzie dwu powojennych programów agrarystów. Jeżeli w programie z 1919 r. wpływ ideologów, jak dawniej, prawie jest niezauważalny, to w programie z 1922 r. już bardziej znaczące miejsce zajmują takie kategorie, jak "prawo (czy porządek) ziemi", mający wieczny i uzasadniony charakter i rozpowszechniający się na wszystkich ludzi. W "prawie ziemi", swoją nazwą kojarzącemu się z

¹⁹ Franke E. *System politického agrarismu* // Agrarni Revue. 1914 nr 2-3, s. 50.

prawami nauk przyrodniczych, przedziwnie się mieszały obiektywnie istniejące związki między człowiekiem i przyrodą z ich idealistycznym, irracjonalnym wyjaśnieniem. Teoria o "prawie ziemi" ułatwiła partyjnym aktywistom odpowiedź na złożone pytania o drogi i reguły rozwoju społeczeństwa ludzkiego²⁰. Program z 1922 r. był świadectwem tego, że w partii wzrasta zrozumienie znaczenia dyskusji teoretycznych. Było to odnotowane przez A. Żabko-Potopowicza, jednego z pierwszych polskich badaczy agraryzmu, który pisał: "Za ważny moment w historii powojennej czeskiej teorii, dotyczącej społecznego gospodarstwa rolnego, trzeba uważać ostateczne określenie jego ideowego trzonu w kształcie rozpracowania idei agraryzmu, wspierającego się koncepcją o tym, że gospodarka rolna i rolnik tworzą określony samodzielny gospodarczy i duchowny świat, mający niezwykle silny wpływ na ekonomiczny, społeczny, polityczny, kulturowy i moralny stan życia całego narodu... Umocnienie zasady agraryzmu, jako wiodącej idei w czeskim uczeniu o społecznym gospodarstwie rolnym stworzyło Frankenbergowi możliwość napisania dzieła typu podręcznika o tej teorii..."²¹.

Wyżej wspomniana praca O. Frankenberga: "Agraryzm. Ludowa gospodarka z pozycji wiejskich mieszkańców" była dostatecznie pełnym zbiorem teoretycznych podstaw ideologii czechosłowackich agrarystów. Niewątpliwie, na powstanie tego dzieła wpłynęły modne w owych czasach ekonomiczno-polityczne, socjologiczne i politologiczne teorie antyliberalnej i antysocjalistycznej kierunkowości, a również niektóre założenia darwinizmu w kontekście społecznym.²² U Frankenberga, jak i u jego poprzedników, nie ma dokładnego uzasadnienia sformułowanych tez, a z poprzedników są nazwani tylko A. Smith i K. Marks. W podobnym stylu była napisana praca A. Błagi, w której autor udowadnia pełną przeciwległość światów wiejskiego i miejskiego²³. Mniej więcej w pierwszych dziesięcioleciach XX w. można mówić o istnieniu wśród socjologów i politologów określonej mody na takiego rodzaju sprzeczności. Tym mianowicie zajmował się jeden z najlepszych rosyjsko-amerykańskich socjologów Pitirim Sorokin.

Do rozpracowania ideologii partii rolnej przysłużyły się powstała w 1925 roku Czechosłowacka Akademia Rolna i wydawane przez nią czasopismo "Zwiastun CzAR", w którym zamieszczało artykuły wielu znanych uczonych - agrarystów.

²⁰ Por. Matwiejew G. F., „*Trietij put?*... S. 43-48.

²¹ Żabko-Potopowicz A., *Nauka o społecznym gospodarstwie agrarnym narodów słowiańskich*. T. I. Z. 3. Warszawa 1936, s. 45.

²² Frankenburger O., *Agrarismus. Naorodni hospodarstvi se stanoviska venkovsego lidu*. Praha 1923.

²³ Bħala A., *Sociologie sedlaka a delanika. Pridpevek k sociologii spolecenskych vrstev*. Praha 1925.

Po połączeniu w 1922 roku Partii Rolnej Czech i Słowackiej Chłopskiej Partii Narodowej wśród słowackich agrarystów coraz głośniejszym brzmiał głos M. Hodży, przejawiającego niewątpliwie skłonność do teoretyzowania. Właśnie z jego imieniem łączy się rozpracowanie teorii "agrarnego demokracji", jako najbardziej sukcesywnego sposobu ujęcia koncepcji trzeciej drogi społecznego rozwoju, jednoczącej się w wielu aspektach z socjaldemokratami i lewicowymi liberalnymi projektami "społecznego państwa". W odróżnieniu od swoich poprzedników i współczesnych, trzymających się nieokantyzmu, M. Hodża oświadczył, że jest ukierunkowanym zwolennikiem Hegla, przyznając nierozdzielny charakter społecznego postępu i rozpatrując właśnie ludy słowiańskie jako uosobienie heglewskiego "ducha absolutnego".

Ogólnie rzecz biorąc, nie zważając na wzrastającą percepcję poszczególnych przedstawicieli intelektualnej elity Czechosłowackiej Partii Rolniczej, doniosłości ideologii, ich wysiłek w tej właśnie dziedzinie nie uzyskał ukierunkowanego charakteru. Myślę, że miał rację Matula podkreślając, że w 1929 r. duch gospodarności w partii rolniczej przeważa nad kulturalnym²⁴. Przedstawiciele partii agrarnych zdobywali i utrzymywali swoich zwolenników przede wszystkim przy pomocy organizacji gospodarczych i społecznych, kontrolujących prawie wszystkie strony życia rolników, partyjnego protekcjonizmu na państwowej posadzie, prawie nieustannym udziałem w rządowych koalicjach. Ich ideologia nie miała wąskopartyjnego charakteru, nie przeciwstawiała chłopów innym grupom społecznym, natomiast proponowała program konstruktywnej współpracy na warunkach przestrzegania równości interesów.

W polskim ruchu ludowym rozpracowywaniem ideologii zajęto się po 1918 r., przy czym największy ciężar w tej kwestii spadł na młodzieżowych działaczy. A odbyło się to za sprawą rozbicia chłopskiego ruchu politycznego, które do końca okresu międzywojennego nie zostało przezwyciężone, pomimo tego, że w 1931 r. udało się połączyć podstawowe siły tegoż ruchu w ramach Stronnictwa Ludowego. Ruch młodzieżowy nie zaznał takiego rozbicia, chociaż i w jego szeregach nie było jedności.

Powstała w 1923 r. ogólnopolska organizacja studentów pochodzenia wiejskiego, znana pod nazwą Polskiej Akademickiej Młodzieży Ludowej (PAML) i jej organ prasowy - czasopismo "Młoda Myśl Ludowa" stały się fundamentalnym centrum rozpracowywania ideologii dla całego ruchu ludowego. Warto zaznaczyć, że przez dłuższy czas ta organizacja odczuwała dosyć mocny wpływ koncepcji czeskich przedstawicieli agraryzmu, a również dyskusji na forum Słowiańskiego Związku Młodzieży Wiejskiej, którego pierwszy zjazd odbył się w Lublinie we wrześniu 1924 roku. Duże znaczenie dla rozwoju

²⁴ Matula A., *Duch zemedelske polityky*// Brazda 1928. 2. V. S. 169.

ideologii agraryzmu w Polsce odegrał powstały w 1928 r. Związek Wiejskiej Młodzieży Rzeczypospolitej Polskiej "Wici", który stworzył wszelkie niezbędne warunki do propagandy ideologii PAML wśród młodzieży chłopskiej.

Po zamachu stanu z 1926 r., po którym partię ludowe zostały odsunięte od wpływu na rządy w państwie, ideologiczną twórczość zaczęli przejawiać i politycy starszego pokolenia, a w szczególności J. Dąbski, lider Stronnictwa Chłopskiego. W wydrukowanej w 1929 r. broszurze "Ideologia chłopska", Dąbski obszernie wykorzystał istniejące w polskiej historycznej nauce wyobrażenia o procesie historycznym; twierdził, że feudalne porządki były zapożyczone przez polską szlachtę i wybieranych przywódców od germańskich najeźdźców, a feudalno-hierarchiczny światopogląd na zmianę chłopskiej demokracji wniósł kler, w większości swej niemiecki. Jako siłą napędową historii Polski aż do jej rozbiorów uważał on walkę klasową. Określając optymalną strukturę własności rolnej, Dąbski w szeroko wykorzystał teorie przewagi małej własności nad większą²⁵.

Warto zaznaczyć, że lelewelskie wyjaśnienie wczesnego okresu historii narodowej, zgodnie z którą demokracja pierwotna chłopów polskich padła z powodu podbojów i rabunkowych napadów sąsiadów, a również misjonarskiej działalności kościoła katolickiego, podzielali i inni teoretycy polskiego ruchu ludowego. O tym niejednokrotnie pisał J. Niećko, podobną pozycję zajmował I. Soliarz i inni młodzi agraryści. Dla nich również charakterystyczny był określony mistycyzm przy wyjaśnieniu historycznej misji chłopstwa. Jak pisał S. Miłkowski, chłopstwo przekształca się w oderwaną od życia abstrakcję, w coś nie mającego "wątroby i ludzkich potrzeb, przenoszącego się w strefę innego, duchowego nadzmysłowego bytu"²⁶.

W tym okresie równie częste były próby przeniesienia do ideologii ruchu ludowego niektórych twierdzeń darwinizmu w kontekście społecznym, który zresztą w tym czasie przestał być teorią modną²⁷.

W latach 30 powstało jeszcze jedno potężne centrum pracy ideologicznej, a mianowicie krakowska organizacja ZMW RP "Wici" i wydawane przez nią czasopismo "Znicz". W Krakowie zebrała się grupa przyjaciół skłaniających się do racjonalnego rozumowania roli i miejsca chłopów w polskiej i światowej historii. Koncepcja ideologiczna tej grupy była przedstawiona przede wszystkim przez S. Miłkowskiego. Najbardziej znaną stała się jego praca "Agraryzm, jako forma przebudowy ustroju społecznego", wydana w 1934 roku, w której zostały zaprezentowane wyniki ideologicznych dyskusji i poszukiwań,

²⁵ Dąbski J., *Ideologia chłopska*. Warszawa 1929.

²⁶ Miłkowski S., *O nowe metody pracy w ruchu ludowym* // *Młoda Myśl Ludowa*. 1933. nr 2. s. 2.

²⁷ Zaleski A. (Orkacz), *Agraryzm. Próba izolacji i syntezy ludowej myśli politycznej (Tematy do rozważań dyskusyjnych)*. Warszawa 1933.

odbywającym się w PAML, ZMW RP "Wici" i SL. U podstaw metodologicznego podejścia Miłkowskiego znajdowały się dwie zasadnicze tezy. Po pierwsze, teoria postępu, zgodnie z którą rozwój człowieka pod względem kulturowym i społeczno-ekonomicznym jest nieprzerwalnym ruchem od niższym form i stanów do wyższych, a formy rządzenia i gospodarowania podlegają ciągłym zmianom. Każdy ustroj przechodzi okres swego narodzenia, walki ze starym ustrojem, zwycięstwa, rozkwitu, kryzysu i rozkładu. Przy tym rozwój polityczny odbywa się po spirali, a ekonomiczny -- liniowo. Istotą i siłą napędową postępu i zmian w ustroju jest walka dobra i zła, panowania i ciemnienia, wykorzystywania człowieka przez człowieka i chęci uwolnienia się od tego.

Druga fundamentalna zasada mówiła o tym, że w różnych historycznych epokach poszczególne narody i rasy przeżywają okresy intensywnego rozwoju kulturowego, stworzenia nowych materialnych i duchowych wartości, a później siebie wyczerpują, ustępując miejsce młodym i świeżym pod względem kulturowym, pełnym sił twórczych narodom²⁸. Taki moment, uważał Miłkowski, przeżywa świat. Wraz z aktualnym kryzysem kapitalizmu i powolną śmiercią kultury zachodniej, romańskie i germańskie narody wyczerpują swoją wiodącą rolę w rozwoju ludzkości. Przejmują ją kulturowo młode, z niewyczerpanym jeszcze zapasem twórczych sił, narody słowiańskie. Słowianie swoim charakterem bardzo się różnią od innym ludów, posiadają wiele pozytywnych cech, które mogą stać się enzymem przyszłego sprawiedliwego ustroju. Ponieważ Słowianie w większości zajmują się rolnictwem, to chłopstwo w walce o realizację spełnienia ideału sprawiedliwości społecznej, powinno pełnić rolę kierowniczą. To metodologiczne podejście wprost wykazuje związek z teoretycznymi założeniami Hodży, którego wysiłek w dziedzinie ideologicznej twórczości wysoko oceniał S. Miłkowski.

W swojej pracy Miłkowski wielokrotnie powołuje się na wyniki badań, przeprowadzonych w Instytucie Rolnictwa w Puławach, na dzieła szwajcarskiego uczonego E. Laury, oraz na wnioski M. Hodży. Samo dzieło zawiera tradycyjnie krytyczną analizę liberalnej i marksistowskiej koncepcji społecznego rozwoju, przykłady z ogólnej historii oraz historii Polski, lecz nie widać w nim tendencji do zbytniego teoretyzowania, tak, jak to było u A. Stambolijskiego na początku XX w.

Dosyć późno, do rozpracowania własnej ideologii, przystąpił również serbski ruch ideologiczny: nie wykazywał szczególnej aktywności w tej kwestii do końca lat 30. W latach 20. ideologowie Związku Rolniczego w szerokim zakresie wykorzystali wnioski wspomnianego wyżej rosyjskiego emigranta P. A. Sorokina, przedstawione im na początku lat 20. w pracy "Ideologia agrary-

²⁸ Miłkowski S., *Agraryzm jako forma przebudowy ustroju społecznego*. Kraków 1934, s. 13 - 14.

zmu", tradycyjnie krytykujące liberalizm i marksizm. W szeregu założeń, szczególnie dotyczących zamiany parlamentu politycznego na przedstawicielstwo zawodowe, wyczuwa się wpływ teorii kooperatywizmu i anarchosyndykalizmu²⁹.

Analiza problematyki wykorzystywania argumentacji naukowej przez partię chłopskie państw słowiańskich, podczas rozpracowywania koncepcji ideologicznych, daje możliwość wyjaśnienia niektórych zależności. Co się dotyczy aksjologicznej części tej koncepcji, zawierającej ocenę wartości i wad chłopów jako jednostki i grupy społecznej, to na początkowych etapach dyskusji ideologicznej zwykle stosowano nie mający nic wspólnego z nauką, "arytmetyczny argument": chłopci mają prawo rządzić państwem, ponieważ tworzą większość społeczeństwa. Tylko czescy agraryści nie stosowali podobnej argumentacji, dlatego że w Czechach tylko 25 % mieszkańców trudniło się rolnictwem. W miarę zdobycia politycznego doświadczenia, gdy zrozumiano, że chłopci popierają nie tylko "swoje" partie polityczne, zaczęto poszukiwać innych uzasadnień. Z jednej strony, czysto irracjonalnej, podobnie jak w programie Czecho-słowackiej Partii Agrarnej z 1922 r. i artykułach jej lidera A. Szwehli, znane pod nazwą "prawo ziemi". Z drugiej strony - socjologicznej, według której chłopci zajmują w społeczeństwie pośrednią pozycję między bezwzględными antagonistami, kapitalistami i proletariatem, i dlatego mogą i powinni odgrywać rolę fundamentu państwa, rolę klasy średniej. Najbardziej radykalne grupy w ruchu chłopskim, takie, jak ZMW RP "Wici" lub Niezależna Partia Chłopska w Serbii, reprezentowały chłopów jako główną siłę obozu pracy, przeciwstawiającego się obozowi wyzyskiwaczy. Więc, w tych dwu ostatnich uzasadnieniach przewodniej roli chłopstwa wykorzystywane były racjonalne argumenty, opierające się na różnych teoriach społecznego rozwoju, jako wyniku walki interesów klasowych.

Rozpowszechniona również była argumentacja, zapożyczona z psychologii społecznej, badania której w pierwsze dziesięciolecie XX wieku były dosyć posunięte do przodu. Rozważając o teoretycznych podwalinach koncepcji agrarnych, należałoby podnieść kwestię pewnych reguł, leżących u podstaw mechanizmów rozwoju społecznego. W twórczości Stambolijskiego wyraźnie jest widoczny wpływ teorii darwinizmu w ujęciu społecznym twierdzącej, że rozwój społeczeństwa i państwa odbywa się według praw świata organicznego, że dobór naturalny rozciąga się i na życie społeczno-ekonomiczne i polityczne. W związku z tym wykorzystywane były wyniki biologii i psychologii, a przede wszystkim teorię instynktów. Za podstawę filozoficznego światopoglądu Stambolijski przyjął modny w owych czasach neokantyzm.

²⁹ Por. Matwiejew G. F. *Ideologičeskoje razkwitije serbsko krest janskogo dviženija w mežwojennyj pieriod* // Tokovi istorije. 1995. nr 1-2.

W latach 20. darwinizm w kontekście społecznym i neokantyzm nie cieszyły się już wielkim uznaniem, modne stały się inne koncepcje. Dlatego też ideologowie agraryzmu w owych czasach z reguły ignorują tę teorię. Za jedyny wyjątek można uważać pracę A. Załęskiego³⁰ (Orkacza) "Agraryzm. Próba izolacji i syntezy ludowej myśli politycznej", wydanej w 1933 r., lecz jego próba odrodzenia teorii instynktów była całkowicie zignorowana przez ideologów ruchu ludowego.

Natomiast w szerokim zakresie była wykorzystywana teoria postępu. Już przed I wojną światową jej zwolennikami byli czescy agraryści i polscy ludowcy, szczególnie S. Miłkowski oraz serbscy ideologowie ruchu chłopskiego. Filozoficzną podstawą M. Hodży i S. Miłkowskiego było nawiązanie do ideologii Hegla: przekonanie o przejęciu historycznej misji przez naród słowiański w rozwoju ludzkości.

Ogromny wpływ na poglądy agrarystów wywarły współczesne im uniwersalne teorie społecznego rozwoju - liberalizm i socjalizm. Agraryści, rozpracowując koncepcję "trzeciej drogi" społecznego rozwoju, nie zgadzali się z nimi w całości, niemniej wiele zapożyczyli z tych teorii. W ten oto sposób, ideologowie wszystkich klasycznych partii chłopskich przy rozpracowywaniu społecznych, ekonomicznych i politycznych teorii przekształceń w kwestii chłopów i innych wytwórczych grup społeczeństwa, wykorzystywali takie koncepcje naukowe, które cieszyły się popularnością w owych czasach. Ważną kwestią w warunkach ostrej walki politycznej o zgromadzenie jak największej liczby głosów stawał się problem wypracowania metod i sposobów naukowego uzasadniania teorii ideologicznych. Naukowe teorie służyły pomocą do potwierdzenia podstawowego postulatu o szczególniej roli chłopstwa, jako głównego stanu, konsolidującego społeczeństwo i gwarantującego lepszą jego przyszłość. Uznanie samodzielnej społecznej i politycznej roli chłopstwa było podstawową cechą odróżniającą, która umożliwiała jej potencjalnym zwolennikom, zarówno wykształconym, jak i niepiśmiennym wyborcom "rozpoznać" swoją partię wśród innych partii i ruchów politycznych, często określającym się jako chłopskie lub ludowe, lecz nie uznającym chłopstwa za podstawową grupę społeczną.

Thumaczenie z języka rosyjskiego
Irena Konkol

³⁰ Załęski A. (Orkacz), *Agraryzm. Próba izolacji i syntezy ludowej myśli politycznej (tematy do rozważań dyskusyjnych)*. Warszawa 1933.